

BALOGH LÍDIA

JOG A KULTÚRA ŐRZÉSÉRE - VAGY ÜRÜGY A SZEGREGÁCIÓRA?

A ROMA NEMZETISÉGI OKTATÁS MINT KÉTÉLŰ KARD MAGYARORSZÁGON

A magyarországi roma/cigány nemzetiségi/kisebbségi¹ oktatás kialakítása, illetve fenntartása egyrészt hazai jogi normákkal, másrészt Magyarország nemzetközi emberi jogi és kisebbségvédelmi (politikai és morális) kötelezettségvállalásaival függ össze. A roma nemzetiségi oktatásra vonatkozó rendelkezések figyelembe veszik a homogén közösségi kultúra, valamint az egységes – és a többségitől eltérő – nyelv hiányát. Mindezek ellenére, vagy talán mindezek miatt, a roma nemzetiségi oktatás céljai nem megfelelően artikuláltak, ami a gyakorlatban tág teret biztosít a visszaéléseknek. Amint az alább bemutatásra kerül, a roma nemzetiségi oktatás – amely eredetileg a kulturális identitás őrzését szolgálná, a többségitől eltérő kulturális tartalmak biztosítása révén – a valóságban eszközzé válhat a szocioökonómiai szempontból hátrányos helyzetű roma gyermekek elkülönítésére, kirekesztésére.

A roma nemzetiségi oktatás társadalmi és jogi kontextusa Magyarországon

Magyarországon a romák alkotják a legnagyobb lélekszámú kisebbségi csoportot (illetve Magyarországon él az európai romák egyik legnagyobb csoportja). A legutóbbi hozzáférhető népszámlálási adatok szerint 190 406 személy vallotta magát romának/cigánynak Magyarországon,² azaz az ország teljes lakosságának alig 2%-a, míg az erre az időszakra vonatkozó becslések szerint a magyarországi roma populáció mintegy 400–600 ezerre volt tehető.³ Valószínű, hogy a két adat közötti eltérés egyfelől az etnikai regisztrációval szembeni, múltból – főként a holokauszt emlékéből – eredő félelemekkel, másrészt a romák által napjainkban tapasztalható előítéletekkel, diszkriminációval és társadalmi légkörrel magyarázható. A legutóbbi – az Európai Bizottság által 2011-ben hivatkozott⁴ – becslések szerint jelenleg Magyarországon mintegy 700 ezer roma/cigány él, ami a teljes lakosság több mint 7%-át jelenti.

A rendszerváltást követően a roma/cigány kisebbség jogi státuszát elsőként a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993-as törvény határozta meg. Itt jegyzendő meg, hogy ez a törvény egyfelől nem tartalmazott semmiféle definíciót az *etnikai kisebbség* és a *nemzeti kisebbség* fogalmakra – azok egymástól való megkülönböztetésére – vonatkozóan; másfelől nem is

tett különbséget az egyes kisebbségek között státuszukra, kollektív jogaikra nézve. Az egyébként elterjedt definíció szerint az anyaországgal rendelkező kisebbségek tekintendők nemzeti kisebbségnek, a többi pedig etnikai kisebbségnek⁵ – e megközelítés alapján az 1993-as kisebbségi törvényben felsorolt tizenhárom népcsoport⁶ közül kettő számít etnikai kisebbségnek (a cigány és a ruszin), míg a többi tizenegy (bolgár, görög, horvát, lengyel, német, örmény, román, szerb, szlovák, szlovén és ukrán) pedig nemzeti kisebbségnek. 2011-ben új kisebbségi törvényt fogadott el az országgyűlés, amely alapvetően szakít a *kisebbség* kifejezés használatával, és helyette – további megkülönböztetés nélkül – *nemzetiségekről* beszél, mellékletben közölve a korábbi törvény által is nevesített tizenhárom csoport listáját (azzal a különbséggel, hogy *cigány* helyett *roma* kifejezéssel utal a legnagyobb lélekszámú hazai kisebbségi – azaz nemzetiségi – csoportra).⁷

Nyelvi-kulturális szempontból a Magyarországon élő romák három fő csoportra – valamint összesen huszonzét alcsoportra – oszthatóak: romungróknak nevezzük a cigányság nyelvileg asszimilálódott, a magyart mint anyanyelvet beszélők csoportját; beásoknak hívjuk a román nyelv egy archaikus változatát beszélő csoportot; a harmadik csoportot pedig a romani nyelv valamely dialektusát – leggyakrabban a lovárit – beszélők alkotják. A 20. század második felében lezajlott nyelvi asszimilációs tendenciák ellenére a romák alkotják a legnépesebb nyelvi kisebbséget a jelenkori Magyarországon: az ezredfordulón mintegy 55 ezren beszélték a romani nyelv valamely dialektusát, és hozzávetőleg hasonló nagyságúra becsülték a beás nyelvet beszélő populációt is.⁸

Szociológiai kutatások eredményei azt jelzik, hogy a társadalmi asszimiláció tekintetében különböző utat jártak be a közelmúltban a magyarországi cigányság egyes csoportjai. A 20. század utolsó évtizedében a romungró csoportba tartozók többsége eltávolodott az asszimilációs folyamattól – részben talán a többségi társadalom részéről mutatkozó kirekesztésre, szegregációra adott válaszként –, ezzel szemben a beás és a romani nyelvet beszélők közül az ezredfordulón többen vallották magukat magyar identitásúnak, mint egy évtizeddel korábban.⁹

A magyarországi kisebbségek, a roma kisebbség kivételével, jelentős mértékben asszimilálódtak a többségi társadalomhoz, kulturális identitásuk bizonyos fokú – a releváns jogszabályok, a kisebbségpolitikai intézkedések, valamint a kisebbségi önkormányzatiság által is támogatott-ösztönzött – fenntartása mellett. Ami az 1993-as kisebbségi törvény (és lényegében a 2011-es nemzetiségi törvény) hátterét és üzenetét illeti, fontos megjegyezni, hogy a magyar kisebbségpolitikát mindig is a szomszédos országokban élő magyar kisebbségek jogaival és helyzetével kapcsolatos, többé-kevésbé explicit utalások, illetve elvárások jellemezték – noha, a jogi és politikai következményeket nézve, igencsak vitatható ez a hozzáállás.¹⁰ Egy tájékoztalan

kívülálló alighanem azt hihetné, hogy a jogszabály megalkotásnak háttérében vérmes kisebbségi követelések álltak. Valójában nem ilyesmiről volt szó, hanem állami kezdeményezésről, amelynek célja a készségesség és előzékenység kimutatása a már majdnem teljesen asszimilálódott magyarországi nemzeti kisebbségek kulturális örökségének megőrzésére vonatkozóan, és ezáltal – közvetetten, kölcsönösségre számítva – a határon túli magyarok helyzetének javítása.

Mind az 1993-as, mind a 2011-es törvény tartalmaz rendelkezéseket a kisebbségek/nemzetiségek kulturális és oktatási jogait illetően. A cigány/roma nyelv – értve ezalatt a romani és a beás nyelveket együttesen – egyike a tizenhárom felsorolt kisebbségi nyelvnek az 1993-as kisebbségi¹¹ és a 2011-es nemzetiségi törvényben is; az utóbbi jogszabály hozzáteszi, hogy a roma és az örmény nemzetiség esetében a magyar nyelv ugyancsak elismert mint nemzetiségi használatú nyelv.¹² A cigány kisebbség számára biztosítandó oktatásról az 1993-as törvény úgy rendelkezett, hogy: „A cigány kisebbségi oktatás folyhat kizárólag magyar nyelven, de a szülők igényei alapján az oktatási intézmény biztosítja a cigány nyelv (romani, illetve beás) oktatását is.”¹³ – és lényegileg ugyanezt tartalmazza a 2011-es nemzetiségi törvény is, azzal a terminológiai különbséggel, hogy itt *cigány kisebbségi* helyett *roma nemzetiségi* oktatásról esik szó.¹⁴

A közoktatási törvény¹⁵ kimondja, hogy a magyar állam támogatja a kisebbségi nyelvek használatát az oktatásban, függetlenül az oktatási intézmény fenntartási háttérétől, és a kisebbségi oktatást a közoktatás keretében – helyi önkormányzatok szervezésében – biztosítja, amennyiben arra a törvényben meghatározott keretek között igény mutatkozik. Ha egy településen legalább nyolc, magát azonos kisebbséghez tartozónak valló szülő – illetve tizennégy év felettek esetében maga a tanuló – jelent be igényt kisebbségi oktatásra vagy óvodai nevelésre, akkor a helyi önkormányzatnak gondoskodnia kell a kisebbségi oktatást nyújtó iskolai osztályok, illetve óvodai csoportok megszervezéséről.

A kisebbségi óvodai nevelésről, illetve a kisebbségi iskolai oktatásról jelenleg egy 1997-ben, minisztériumi rendelet formájában kiadott irányelv rendelkezik,¹⁶ amely világosan különbséget tesz nemzeti kisebbségi oktatási forma és a cigány kisebbségi oktatás között, azon az alapon, hogy az utóbbinak nem szükségszerű eleme a kisebbségi nyelv tanítása (illetve a kisebbségi nyelven való oktatás). A rendelet bevezet egy új koncepciót, az úgynevezett *interkulturális oktatást*, amelynek célja, hogy egy adott oktatási intézményen belül „a kisebbségi oktatásban részt nem vevők és a kisebbségi oktatásban résztvevők közösen szervezett nem kötelező tanórai foglalkozások keretében megismerhessék az adott kisebbség kultúráját”.

A közoktatási törvény írja elő a nemzeti és etnikai kisebbségek képviselőiből álló Országos Kisebbségi Bizottság felállítását és működtetését, amely az

oktatásért felelős minisztérium tanácsadó testületeként funkcionál kisebbségi oktatással kapcsolatos kérdésekben.¹⁷

1993-ban – ugyanabban az évben, mint a kisebbségi törvény – lépett hatályba az országgyűlési biztos jogintézményéről rendelkező törvény,¹⁸ amely alapot teremtett a – kulturális-oktatási kérdésekben is hatáskörrel rendelkező – kisebbségi ombudsman, azaz a nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosa intézményének. 2012-től ez a pozíció megszűnt; a Magyarországon élő nemzetiségek jogainak védelmét az alapvető jogok biztosa helyetteseinek egyike látja el.¹⁹

Ami a jogi kontextust illeti, nem hagyható figyelmen kívül, hogy Európában egyedülálló módon felállított Oktatási Jogok Biztosának Hivatala a kisebbségi/nemzetiségi oktatással kapcsolatos ügyekben – csakúgy, mint bármilyen más oktatással kapcsolatos ügyben – illetékes. Az oktatási ombudsman feladatait és hatáskörét egy 1999-es minisztériumi rendelet határozza meg.²⁰

A 2003-ban elfogadott, egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló törvény²¹ rendelkezik az egyének hátrányos megkülönböztetésének tilalmáról, többek között etnikai vagy nemzetiségi származásuk alapján. Ily módon a roma és más kisebbségek oktatással kapcsolatos problémái adott esetben a kisebbségvédelem területéhez tartoznak (amit leginkább az erre hatáskörrel rendelkező országgyűlési biztos testesített meg), más esetekben viszont inkább az egyenlő bánásmód elvének betartását felügyelő hatóságok (azaz, például az Egyenlő Bánásmód Hatóság) hatáskörébe – megjegyezve, hogy a szóban forgó rendszerek között hatáskörüket és illetékességüket tekintve átfedések is adódhatnak.

A roma gyermekek oktatása szempontjából releváns nemzetközi dokumentumok

A kisebbségi oktatás, illetve a kisebbségek oktatása kapcsán Magyarország számára releváns nemzetközi dokumentumok közül kiemelendő az ENSZ Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata,²² amely szerint „a nevelésnek elő kell segítenie a nemzetek, valamint az összes faji és vallási csoportok közötti megértést, türelmet és barátságot”;²³ valamint: „A szülőket elsőbbségi jog illeti meg a gyermekeiknek adandó nevelés megválasztásában.”²⁴

Szintén az ENSZ kontextusában, az Oktatásban Alkalmazott Megkülönböztetés Elleni Küzdelemről szóló UNESCO-egyezmény²⁵ kinyilvánítja, hogy nem tekinthetjük hátrányos megkülönböztetésnek, illetve jogellenes szegregációnak „vallási vagy nyelvi okokból olyan külön rendszerek vagy intézetek létesítését vagy fenntartását, amelyek a tanulók szülei vagy törvényes gyámjuk kívánságának megfelelő oktatást nyújtanak, amennyiben az

ilyen rendszerekben való részvétel, illetve ezen intézetek látogatása szabadon választható, és az itt nyújtott oktatás összhangban áll az illetékes hatóságok által esetleg előírt vagy elfogadott normákkal, különösen az azonos fokozatú oktatás tekintetében”.²⁶

Az EBESZ által 1996-ban kiadott, a nemzeti kisebbségek oktatási jogairól szóló Hágai Ajánlások és Értelmező Megjegyzések²⁷ újabb mérföldkövet jelent a kisebbségi oktatás európai történetében. Ez a manifesztum – amely jogi kötőerővel nem bír, csupán politikai-morális szempontból ró kötelezettségeket a részes államokra – kettős célt fogalmaz meg a kisebbségekkel kapcsolatban: a társadalmi integráció és kulturális integritás biztosítását, azt követelve a részes államoktól, hogy egyrészt alkalmazzák az egyenlő bánásmód elvét, másrészt tartsák tiszteletben a kisebbségek kulturális jogait. A dokumentum értelmében nem csupán az várható el az államok részéről, hogy tolerálják a kisebbségi oktatási intézményrendszerek felállítását és működtetését, de proaktív intézkedések megtétele is, valamint források biztosítása annak érdekében, hogy megfelelő oktatási keretek, illetve létesítmények álljanak a kisebbségek rendelkezésére. A kisebbségi oktatás célját illetően az Értelmező Megjegyzések rész hangsúlyozza, hogy: „a kisebbségeknek nem csak az a joguk, hogy identitásukat az anyanyelv közege révén megőrizzék, hanem az is, hogy integrálódjanak és részt vegyenek a szélesebb államközösségi társadalomban azáltal, hogy az állam nyelvét megtanulják”.²⁸ A kisebbségi oktatás megszervezésének módjára vonatkozóan pedig figyelmeztet, hogy: „az integrációra törekedve, a többség és a kisebbség intellektuális és kulturális fejlődése elkülönülten nem mehet végbe”.²⁹

A romák oktatásával kapcsolatban különösen fontos hivatkozási pontot jelent az Európa Tanács 2000-ben kiadott ajánlása a roma/cigány gyermekek oktatásáról,³⁰ amely leszögezi, hogy „a tantervet általában véve, illetve a tananyagot úgy kell kifejleszteni, hogy figyelembe vegye a roma/cigány gyermekek kulturális identitását”;³¹ de felhívja a figyelmet arra is, hogy: „A tagállamoknak ugyanakkor biztosítaniuk kell, hogy a fenti cél követése ne vezessen külön tantervek kidolgozásához, aminek eredményeképpen elkülönített osztályokat hozhatnának létre.”³²

A romák számára biztosítandó kulturális jogokkal, illetve kisebbségi oktatással kapcsolatban megemlítendő a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája (ECMRL) is,³³ amelyhez Magyarország 1998-ban csatlakozott,³⁴ és egyidejűleg hat kisebbségi nyelv vonatkozásban (horvát, német, román, szerb, szlovák és szlovén) kötelezettségeket is vállalt. Figyelemre méltó, hogy a romani nyelv valamely dialektusát vagy a beás nyelvet beszélő magyarországi romák nyelvi jogaira vonatkozóan viszont nem ígért garanciát Magyarország, amihez később hivatalos magyarázatot fűzött a kormány; kijelentve, hogy: „A Kormány fejleszteni kívánja mindkét cigány nyelvet, ám jelenleg még nem kíván, illetve nem tud az eddigi Charta-válla-

lásokon változtatni, mert nem vállalhat olyan kötelezettségeket, amelyeket lehetetlen teljesíteni.”³⁵ 2008-ban Magyarország kiterjesztette az ECMRL szerinti kötelezettségvállalásait két roma nyelvre: garanciát vállalva a lovári (a romani nyelv Magyarországon legelterjedtebb dialektusa), valamint a beás nyelvet beszélők nyelvi jogait illetően.³⁶ 2010-ben az ECMRL magyarországi alkalmazásával kapcsolatos ajánlásban³⁷ a miniszteri bizottságtól a kormány a következő javaslatot kapta a roma kisebbségi oktatási programokkal és tanárképzéssel kapcsolatos vállalásokra vonatkozóan: „a nyelvi tervezés során tegyenek további hathatós intézkedéseket a roma és beás nyelvek érdekében, azzal a céllal, hogy szélesebb körben elérhetővé váljon ezeknek a nyelveknek a tanítása tantárgyként, illetve tanítási nyelvként, minden szükséges iskolai szinten”.

Adatok a magyarországi roma kisebbségi/nemzetiségi oktatásról

A gyakorlatban a cigány kisebbségi oktatás, illetve óvodai nevelés alapvetően két formában valósul meg: egyrészt, romani vagy beás nyelv oktatásával zajló cigány kulturális kisebbségi nevelés-oktatás formájában, másrészt, romani vagy beás nyelv oktatása nélkül, magyar nyelven történő cigány kulturális kisebbségi nevelés-oktatás formájában. Kifejezetten anyanyelvi – azaz kizárólag vagy elsősorban kisebbségi nyelven történő – roma/cigány kisebbségi oktatás-nevelés egyáltalán nem folyik, sem óvodai, sem általános iskolai vagy magasabb szinten.

Elgondolkodtató adat, hogy amíg a teljes általános iskolai tanulólétszám Magyarországon az utóbbi húsz évben 35%-kal csökkent, addig a magyar kisebbségi nyelven történő cigány kisebbségi oktatásban részvevő tanulóké csupán az utóbbi tíz év viszonylatában több mint 118%-kal nőtt – és a növekedésnek ez az intenzitása nem magyarázható a cigányság demográfiai mutatóival.³⁸

A kisebbségi biztos 2011-ben közreadott tematikus jelentése szerint a 2009/2010-es tanévben összesen 21 279 óvodás vett részt a cigány kisebbségi óvodai nevelés valamelyik formájában: közülük 20 764-en (azaz a túlnyomó többség) magyar nyelven zajló cigány kisebbségi óvodai nevelésben részesült, míg 175 gyermek beás, 340 gyermek pedig romani nyelvet is használó cigány kisebbségi nevelést folytató óvodai csoportba járt.³⁹ A kisebbségi biztos kisebbségi iskolákról szóló, szintén 2011-ben kiadott jelentése szerint a 2010/2011-es tanévben összesen 298-ban intézményben folyt cigány kisebbségi oktatás magyar nyelven, beás nyelv oktatásával 9 intézményben, lovári nyelv oktatásával pedig 19 helyen zajlott.⁴⁰ Ezekben az intézményekben összesen 53 068 gyermek vett részt a cigány kisebbségi oktatás valamelyik formájában: szintén az elsőprő többség, 51 490 tanuló magyar nyelven folyó

cigány kisebbségi oktatás résztvevője volt; 828 tanuló beás, 750 tanuló pedig romani nyelvet is oktató cigány kisebbségi oktatásban részesült.⁴¹

Megjegyzendő, hogy egy, a romani nyelv közoktatásban betöltött szerepéről készült kutatás eredményeit bemutató, 2010-ben kiadott jelentés arról számol be, hogy a Közoktatási Információs Rendszer,⁴² valamint az illetékes minisztérium által a cigány kisebbségi oktatást folytató intézményekről nyújtott információk (például az intézmények címlistája) nem bizonyultak maradéktalanul megbízhatónak, illetve naprakésznek.⁴³

A roma kisebbségi/nemzetiségi oktatás hiányosságai és visszásságai Magyarországon

Alaposnak tűnik a gyanú, hogy a roma kisebbségi oktatásra vonatkozó magyarországi szabályozás kétélű kardnak bizonyulhat, ugyanis a gyakorlatban a visszaélések alapjául szolgálhat – és szolgál is –, szélsőséges esetben akár álcázott szegregációt is szentesíthet.

A szegregációt, azaz a jogellenes elkülönítést az egyenlő bánásmódról szóló törvény⁴⁴ a hátrányos megkülönböztetés önálló formájaként definiálja (a közvetlen és közvetett hátrányos megkülönböztetés, a zaklatás, a megtorlás, valamint az ezekre adott utasítás mellett): „Jogellenes elkülönítésnek minősül az a rendelkezés, amely a 8. §-ban meghatározott tulajdonságai alapján egyes személyeket vagy személyek csoportját a velük összehasonlítható helyzetben lévő személyektől vagy személyek csoportjától – anélkül, hogy azt törvény kifejezetten megengedné – elkülönít.”⁴⁵ A oktatási diszkrimináció alapjaként szóba jöhető védett tulajdonság a roma tanulók esetében elsősorban a *nemzetiséghez való tartozás* (a törvény korábbi szövegezése szerint: *nemzeti vagy etnikai kisebbséghez való tartozás*),⁴⁶ emellett az Egyenlő Bánásmód Hatóság Tanácsadó Testületének egyik állásfoglalása⁴⁷ szerint releváns lehet a *faji hovatarozás*,⁴⁸ a *bőrszín*,⁴⁹ az *anyanyelv*,⁵⁰ a *társadalmi származás*,⁵¹ és a *vagyoni helyzet*⁵² mint védett tulajdonság is.

Az egyenlő bánásmódról szóló törvény logikája szerint a kisebbségi oktatás önmagában egyfajta szegregációt valósít ugyan meg, mégsem tekintendő jogellenesnek, ha tárgyyszerű mérlegelés alapján megállapítható, hogy az elkülönítésnek méltányolható kimentési oka van a cél tekintetében (jelen esetben a különálló kisebbségi kultúra megőrzése, fenntartása); a részvétel az érintettek (azaz a tanulók szülei, illetve a tizennégy évnél idősebb tanulók) tájékozott beleegyezésén alapul, és ha az elkülönített tanulóknak nyújtott oktatás színvonala minden tekintetben megfelel a többi tanuló által igénybe vett oktatásnak.⁵³ A roma gyermekek jogellenes elkülönítése az oktatásban – tehát azok az esetek, amikor nincs méltányolható kimentési oka az elkülönítésnek – régóta alkalmazott, széles körben elterjedt gyakorlat Magyarországon, csakúgy, mint

más kelet-közép-európai országokban.⁵⁴ A magyar adatvédelmi jogszabályok tiltják az etnikai-nemzetiségi adatok gyűjtését és kezelését az érintettek explicit hozzájárulása nélkül,⁵⁵ és ezen jogszabályok jelenlegi értelmezéséből kifolyólag még aggregált adatok sincsenek a romákról (a népszámlálási adatok – a fentiekben már bemutatott okokból – nem tekinthetők mérvadónak).

Megjegyzendő, hogy a hátrányos megkülönböztetést eredményező eljárások, illetve a diszkriminatív intézményi folyamatok mögötti hajtóerők azonosítása összetett feladat; annyi bizonyos, hogy a helyzetértékelés semmiképpen sem egyszerűsíthető le oly módon, hogy a gyermekekkel közvetlenül kapcsolatba kerülő tanárok előítéletessége, elfogultsága nyújtson magyarázatot minden negatív jelenségre.⁵⁶

A roma kisebbségi oktatásra vonatkozó szabályozás korábbi – a Nemzeti Alaptanterv kiadásáról szóló 1995-ös kormányrendelet⁵⁷ formájában megtestesülő – változatának különösen problematikus eleme volt a *cigány felzárkóztató oktatás* koncepciója. Ezt illetően változást hozott a Nemzeti Alaptanterv kiadásáról, bevezetéséről és alkalmazásáról szóló 2003-as kormányrendelet,⁵⁸ amely felülírta a fent említett 1995-ös szabályozást, beleértve a cigány felzárkóztató oktatásról szóló rendelkezéseket is, elrendelve ennek az oktatási formának a megszüntetését (felmenő rendszerben, a 2004-es évtől). Megjegyzendő, hogy a roma gyermekek számára szervezett *felzárkóztató* oktatás – mint koncepció és gyakorlat – már a kilencvenes évek legelején, az 1993-as kisebbségi törvény megalkotása előtt megjelent Magyarországon, céljaként pedig a hátrányos helyzetű roma gyermekek esélyegyenlőségének előmozdítását, illetve a tehetséggondozást jelölték meg. A későbbiekben ez, a szocioökonomiai hátrányok *etnicizált* érzékelésén alapuló megközelítés heves bírálat tárgyává vált. A gyakorlatban is tapasztalható volt, hogy hátrányos helyzet *etnicizált* koncepciója mentén kidolgozott oktatási programok milyen károkat okozhatnak: a roma gyermekek szegregációjához vezettek, ahelyett, hogy javították volna a helyzetüket, és a *felzárkóztatás* végül az eredetileg hangoztatott szándékkal ellentétes eredményt produkált.⁵⁹ Minderre figyelemmel, az 1997-ben kiadott, a nemzeti-etnikai kisebbségi óvodai nevelés és iskolai oktatás irányelveiről szóló kormányrendelet⁶⁰ már nem tartalmaz olyan célokat a kisebbségi háttérű gyermekekre vonatkozóan, mint a társadalmi vagy tanulmányi felzárkóztatás, illetve tehetség kibontakozásának elősegítése; a cigány kisebbség esetében is – csakúgy, mint a többi nemzeti kisebbségek esetében – a kisebbségi oktatás egyedüli céljaként a kisebbségi kultúra és identitás fenntartását jelöli meg. Mindazonáltal a felzárkóztató cigány kisebbségi oktatás nehezen tűnt el. Amint arról a kisebbségi ombudsman 2008-as jelentése beszámol, még volt olyan iskola, ahol az évek során „nem szereztek tudomást” a 2004-es kormányrendeletéről, és nem csak kimenő rendszerben tartották fenn ezt az oktatási formát, de újabb *felzárkóztató* osztályokat is szerveztek.⁶¹ Sőt a kisebbségi ombudsman 2011-es, a nemzeti

és etnikai kisebbségi oktatás általános iskolai helyzetéről szóló jelentése is említ olyan esetet, amikor egy intézmény alapító okiratában a célok között szerepelt a „cigány etnikai tanulók felzárkóztatása, interkulturális nevelése”.⁶² A roma kisebbségi oktatás esetében, ironikus módon, még a nyilvánvalóan jó szándékkal – a roma és nem roma gyermekek közötti kapcsolat javítása-erősítése, a rasszista előítéletek leküzdése érdekében – bevezetett *interkulturális oktatás*nak is voltak vadhajtásai, amit egy segédkönyv kapcsán az oktatási jogok biztosa is szóvá tett.⁶³

A roma kisebbségi oktatás helyzete jelenleg is, több szempontból aggodalomra ad okot. Ilyen például a kisebbségi oktatásban való részvétel önkéntességének kérdése; azaz, hogy a cigány kisebbségi oktatás igénylése gyermekek számára valóban a szülők tájékozott döntésen alapul-e. Ezt a problémát a kisebbségi ombudsman 2011-es, a nemzeti-etnikai kisebbségi oktatás általános iskolai helyzetéről szóló jelentése is hangsúlyosan említi,⁶⁴ megfogalmazva a feltételezést, hogy „a cigány kisebbségi nevelés esetében gyakran rábeszéléssel, közvetlen érik el a tanulólétszám optimalizálásában érdekelt iskolák azt, hogy a szülők »igényeljék« a kisebbségi oktatást”.⁶⁵ Hasonlókról számol be a szintén 2011-ben nyilvánosságra hozott, a nemzeti-etnikai kisebbségi óvodai nevelés helyzetéről szóló ombudsmani jelentés is, kijelentve, hogy „a cigány kisebbségi nyelvoktatás iránti igényeket tartalmazó nyilatkozatok egy része valós szándék nélkül születik meg”.⁶⁶ Az utóbbi dokumentum érzékletes példákkal támasztja alá a gyanút, említve például egy települést, ahol „a cigány kisebbségi önkormányzat arról számolt be, hogy a cigány nyelvet még beszélő felnőttek más nyelvjárást használnak, mint amit a gyerekek az óvodában tanulnak. Sőt, gyermekeikkel ők maguk sem beszélnek cigányul. [...] Nyilván (legalábbis részben) ezzel függ össze, hogy a kisebbségi önkormányzat a cigány kisebbségi nevelés ellen vizsgálatunk során tiltakozott is.”⁶⁷ A jelentés készítői gyanúsnak találják, hogy esetenként „olyan vidékeken is tanítanak cigány nyelvet, ahol a kutatók szerint inkább romungró cigányok élnek, akiknek magyar az anyanyelve generációk sora óta. A romungró cigány szülők cigány nyelv iránti »motivációja« mögött feltételezhetően intézményi és fenntartói érdek áll.”⁶⁸ Ez utóbbi feltételezést erősíti meg egy 2010-ben kiadott kutatási jelentés is, amely a romani nyelv közoktatásban betöltött szerepét mutatja be: „Sok falusi, hátrányos helyzetű, szűkös anyagi körülmények között fenntartott iskola küzd fennmaradásért, sok esetben egyetlen pluszbevételük a nyelvoktatásért – és/vagy cigány népismeretért – igényelt kiegészítő normatíva. Az iskola – és ezáltal munkahelyek – fenntartásának érdekében sok olyan pedagógus is vállalja, hogy elsajátít egy számára teljesen ismeretlen nyelvet, aki eredeti szakképzettsége szerint nem nyelvtanár, vagy soha nem gondolt arra, hogy valaha a romanit fogja tanítani. Elképzelhetőnek tartom, hogy a nyelvoktatás bevezetésének hátterében nem a cigány/roma szülők erre irányuló kérése áll, akik megkere-

sik az iskolát, és írásban kérik azt, hanem megfordítva: az iskola keresi fel a nyelvtanulás lehetőségével a gyerekeket, családokat, és támogatásukat kérik egyben az intézmény fennmaradása érdekében.”⁶⁹

Amint arra egy, a kisebbségek oktatási helyzetéről szóló országjelentés rámutat,⁷⁰ nincs kellő mennyiségű információ a kisebbségi oktatásban dolgozó pedagógusok hátteréről (végzettségéről, szakmai tapasztalatáról). A tapasztalatok szerint azonban „a cigány kisebbségi nevelésben jellemzően kisebbségi kötődés és szakirányú végzettség nélküli pedagógusok vesznek részt”.⁷¹ „A tanárok csak önképzés útján szereztek romológiai ismereteket. Kevés és régi a segédanyag.”⁷² Az Oktatási Hivatal felmérése szerint a cigány kisebbségi oktatásban dolgozó tanárok számára alig adódnak továbbképzési lehetőségek,⁷³ valamint „a cigány nyelvű kisebbségi oktatás nem rendelkezik megfelelő nyelvkönyvekkel, így gyakoriak a helyben készített munkafüzetek”.⁷⁴

A kisebbségi ombudsman óvodai nevelésről szóló jelentése különösen a *magyar nyelven folyó cigány kulturális nevelés* koncepcióját találja problematikusnak, a gyakorlati tapasztalatok alapján ugyanis ennek tartalmát leginkább „a szociokulturális hátrányok kompenzálása adja. Az alapvető testápolási, tisztálkodási, viselkedési szabályokat igyekeznek ezen a címen megtanítani.”⁷⁵ A jelentés arra a következtetésre jut, hogy: „A magyar nyelven folyó cigány kulturális nevelés a gyakorlatban nagy társadalmi károkat okozhat akkor, amikor ténylegesen nincs, vagy alig-alig van köze a cigány kultúra és hagyomány átadásához, illetve nem szolgálja a társadalmi kohéziót, integrációt sem. [...] Vizsgálatom alapján kijelenthető, hogy a magyar nyelven folyó cigány kisebbségi kulturális nevelést a cigány szülők (ha igénylik egyáltalán) nem tájékozottan »igénylik«, az ezen a címen folytatott kisebbségi nevelésnek valós kisebbségi kulturális tartalma többnyire nincs, vagy csekély; csak pénzforrás az intézményfenntartó számára, legszükségesebb esetben a jogellenes elkülönítés eszköze.”⁷⁶

A kisebbségi oktatásra vonatkozóan jelenleg – még mindig – nincs átfogó értékelési rendszer⁷⁷ Magyarországon, illetve nem állnak rendelkezésre kutatási eredmények a kisebbségi oktatásban részt vevő, valamint a nem kisebbségi oktatásban tanuló diákok iskolai teljesítményeinek összehasonlítására vonatkozóan sem.

A hajdúhadházi szegregációs eset

Tipikus példáját adja a kisebbségi oktatásnak álcázott szegregáció gyakorlatának az Esélyt a Hátrányos Helyzetű Gyermekeknek Alapítvány (CFCF) hajdúhadházi ügye.⁷⁸ A pert⁷⁹ 2006-ban indította a CFCF Hajdúhadház önkormányzata és a két helyi iskola ellen, mert állítása szerint a roma származású diákokat elkülönítve, rossz infrastrukturális körülmények között

helyezték el, és alacsonyabb színvonalú oktatást kaptak, mint nem roma diáktársaik. A felperes szerint a Bocskai István Kéttannyelvű Általános Iskola úgynevezett *kisegítő*s épületébe, valamint egy másik, lepusztult tagépületbe szinte kizárólag roma gyerekek jártak, ezzel szemben a főépületben a roma tanulók aránya mindössze 20% volt. (Az etnikai hovatartozásra vonatkozó adatokat egy oktatási szakértő gyűjtötte és összesítette.⁸⁰) Jelentős különbség volt a főépület, valamint az elsősorban roma gyermekek oktatásnak helyszínéül szolgáló épületek felszereltsége között: a főépületben korszerűen felszerelt szaktantermek, könyvtár, tornaterem, sportpálya, számítógépek, fénymásológépek, projektorok, valamint audiovizuális eszközök (videokamerák) álltak a tanulók rendelkezésére; míg a leromlott állagú melléképületekben szinte semmilyen speciális felszerelés nem volt az osztálytermekben, és semmilyen elektronikus berendezés nem működött, egy fénymásoló gép kivételével. Az alperes indoklása szerint az elkülönítés alapjául az szolgált, hogy a melléképületekben – magyar nyelven folyó, mindössze népismereti órákat magában foglaló – cigány kisebbségi oktatásban vettek részt a tanulók.

A Hajdú-Bihar Megyei Bíróság 2007 májusában hozott, elsőfokú, nem jogerős ítélete az alperes CFCF-nek kedvezett. A hajdúhadházi önkormányzat fellebbezett az ítélet ellen, és ezt követően a Debreceni Ítéletábrla másodfokon részben megváltoztatta a megyei bíróság döntését: az ítélet szerint valóban hátrányos megkülönböztetés történt ugyan, de nem etnikai alapú elkülönítés, a bíró szerint ugyanis a roma szülők maguktól vitték gyermekeiket a szóban forgó iskolába. Ezután fordult az CFCF a Legfelsőbb Bírósághoz, fellelvizsgálati kérelemmel.

A Legfelsőbb Bíróság 2008. november 19-én hozott ítélete jogellenes elkülönítés miatt elmarasztalta, illetve a szegregáció megszüntetésére kötelezte Hajdúhadház önkormányzatát és a két iskolát.⁸¹

Konklúzió

A cigány kisebbségi oktatás céljainak meghatározása nem egyértelmű, és a jelek szerint ebben a helyzetben előfordulhatnak visszaélések, különösen a magyar nyelven zajló cigány kisebbségi oktatási formához kapcsolódóan. Amint azt a kisebbségi biztos által közreadott jelentésekben és beszámolókbán szereplő esetek, illetve a hajdúhadházi szegregációs ügy példája mutatja, a kisebbségi identitás őrzésére szánt eszköz, a cigány kisebbségi oktatás, kétélű kardnak bizonyulhat, hiszen a kirekesztés, a szegregáció céljára is használható. Az oktatási szegregáció megannyi – sokszor rejtett vagy burkolt – formája pedig mind súlyos következményeket hordoz magában, hiszen azokban a helyzetekben, ahol a romák és a többségi társadalom tagjai között szinte semmiféle kapcsolat nincs, az oktatási intézmények jelenthetnék az

egyetlen helyszínt az interetnikus kommunikációra, a gyermekek és felnőtt családtagjaik között egyaránt.

Magyarországi kontextusban a fő dilemma abból a bizonytalanságból fakad, hogy az emberi jogi (polgárjogi), vagy a kisebbségi (nemzetiségi) jogi megközelítés dominálja-e a romaügyek megközelítését. Az elsőként említett – emberi jogi, illetve polgárjogi – megközelítésben az a meggyőződés implikálódik, hogy az európai romák helyzetének javítása hasonló módon lehetséges, mint ahogy az Egyesült Államokban a faji kisebbséghez tartozók, elsősorban az afroamerikai polgárok esetében történt;⁸² illetve, hogy a társadalom hátrányos megkülönböztetéstől szenvedő tagjainak érdekét a szegregáció felszámolása szolgálja, az élet minden területére kiterjedően. A második, *európai* – nemzetiségi, illetve kisebbségi jogi – megközelítés ugyanakkor a romákra mint csoportra fókuszál; kulturális jogokat követel, annak érdekében, hogy a romák mint etnikai/nemzetiségi közösség megőrizhessék különállóságukat (miközben, természetesen, más társadalmi csoportokkal egyenlő státuszt élveznek a társadalomban).

A jelenkori Magyarországon egymással ellentétes irányú tendenciák, illetve erőfeszítések azonosíthatóak a romák helyzetének alakításával kapcsolatban: egyfelől asszimilációra, másfelől nacionalizációra (nemzetépítésre) irányulóak. Ebben a helyzetben csakis körültekintően tervezett, gondosan végrehajtott intézkedések járulhatnak hozzá a romák társadalmi befogadásának vitathatatlan céljához – valamint éberségre van szükség a visszaélések megelőzésére, illetve feltárására, például a roma nemzetiségi oktatás terén. Utóbbi tekintetében leszögezhető, hogy a valódi nemzetiségi oktatás bizonyos kritériumok alapján megkülönböztethető a nemzetiségi oktatásnak álcázott szegregációtól:

- 1) egyrészt az önkéntes részvétel (a szülők tájékozott, a gyermek jól felfogott érdekeit szem előtt tartó döntése alapján);
- 2) másrészt a kisebbségi/nemzetiségi kultúra életben tartásának, előmozdításának célja (a gyermekek kulturális identitásának megerősítése által);
- 3) és végül az egyenlő színvonal (a nem kisebbségi/nemzetiségi oktatási formához képest; a tanterv és tananyag, az emberi erőforrás, az tankönyvek és oktatási segédanyagok, valamint az infrastruktúra) tekintetében.

Jegyzetek

¹ A cikk során a cigány/roma, illetve a kisebbségi/nemzetiségi kifejezéseket egyaránt használom, tekintettel a tárgyalt időszak változásaira a jogi és egyéb dokumentumok szóhasználatát, illetve a közbeszédet illetően.

- ² <<http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/04/tabhun/tabl05/load05.html>> (letöltve: 2012. 01. 15.).
- ³ L.: *Monitoring the EU Accession Process: Minority Protection*, Open Society Institute, Budapest, 2001.
- ⁴ A Bizottság Közleménye az Európai Parlamentnek, a Tanácsnak, az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságnak és a Régiók Bizottságának. A nemzeti romaintegrációs stratégiák uniós keretrendszere 2020-ig, Európai Bizottság, Brüsszel, 2011.4.5., COM(2011) 173 végleges, 17. p., <http://www.eu2011.hu/files/bveu/documents/A_nemzeti_romaintegracios_strategiak_unios_keretrendszere_2020-ig.pdf> (letöltve: 2012. 01. 15.).
- ⁵ PAP András László: *Identitás és reprezentáció. Az etnikai hovatartozás meghatározásától a politikai képviselésig*, Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézete, Budapest, 2007.
- ⁶ 1993. évi LXXVII. törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól, 61. § (1).
- ⁷ 2011. évi CLXXIX. törvény a nemzetiségek jogairól, 1. melléklet.
- ⁸ KEMÉNY István: Nyelv és oktatás. Asszimiláció és szegregáció, In: BÖSZÖRMÉNYI Jenő – JÓZSA Márta (szerk.): *A romakérdés az integráció csapdájában. A romák integrációs lehetőségei Magyarországon*, Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány, Budapest, 2000, 94–108. p., 105. p.
- ⁹ KEMÉNY, István: Linguistic Groups and Usage Among the Hungarian Gypsies/Roma, In: KÁLLAI Ernő (ed.): *The Gypsies/Roma in Hungarian Society*, Teleki László Foundation, Budapest, 2002.
- ¹⁰ PAP, András László: Minority Rights and Diaspora Claims. Collision, Interdependence and Loss of Orientation, In: OSAMU, Ieda et al. (ed.): *Beyond Sovereignty: From Status Law to Transnational Citizenship? (Slavic Eurasian Studies No. 9)*, Hokkaido University – Slavic Research Center, Sapporo, 2006, 243–254. p.
- ¹¹ 1993. évi LXXVII. törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól; 42. §.
- ¹² 2011. évi CLXXIX. törvény a nemzetiségek jogairól, 22. § (1).
- ¹³ 1993. évi LXXVII. törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól, 45. § (2).
- ¹⁴ 2011. évi CLXXIX. törvény a nemzetiségek jogairól, 162. § (2).
- ¹⁵ 1993. évi LXXIX. törvény a közoktatásról. Megjegyzendő, hogy az Országgyűlés 2011-ben új törvényt fogadott el erre a területre vonatkozóan – a 2011. évi CXC. törvény a nemzeti köznevelésről –, amely 2012. szeptember 1-jén lép hatályba, bizonyos rendelkezései pedig későbbi időpontokban. A törvény rövid preambuluma utal ugyan a „nemzetiségek anyanyelvi oktatáshoz való jogának megvalósításá”-nak céljára, illetve a köznevelési feladatok között említi a nemzetiségi óvodai nevelést, valamint általános iskolai, gimnáziumi, szakközépiskolai, szakiskolai oktatás-nevelést, ugyanakkor nem nevesíti a megvalósítás kötelezettjeit.
- ¹⁶ 32/1997. (XI. 5.) MKM rendelet a nemzeti, etnikai kisebbség óvodai nevelésének irányelve és a nemzeti, etnikai kisebbség iskolai oktatásának irányelve kiadásáról.
- ¹⁷ Megjegyzendő, hogy a 2011. évi CXC. törvény a nemzeti köznevelésről, nem tesz említést erről a területéről.
- ¹⁸ 1993. évi LIX. törvény az állampolgári jogok országgyűlési biztosáról.
- ¹⁹ 2011. évi CXI. törvény az alapvető jogok biztosáról, 4. § (1).

- ²⁰ 1999. (X. 8.) OM rendelet az Oktatási Jogok Miniszteri Biztosa Hivatalának feladatairól és működésének szabályairól.
- ²¹ 2003. évi CXXV. törvény az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról.
- ²² Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata (elfogadva és kihirdetve az Egyesült Nemzetek Szervezete Közgyűlésének 217 A (III) határozata alapján, 1948. december 10. napján, Párizsban), <<http://www.ohchr.org/EN/UDHR/Pages/Language.aspx?LangID=hng>> (letöltve: 2012. 01. 15.).
- ²³ Uo., 26. cikk, 2).
- ²⁴ Uo., 26. cikk, 3).
- ²⁵ Egyezmény az Oktatásban Alkalmazott Megkülönböztetés Elleni Küzdelemről (elfogadva az Egyesült Nemzetek Nevelésügyi, Tudományos és Kulturális Szervezete – UNESCO közgyűlésének 11. ülészakán 1960. december hó 14. napján, Párizsban; Magyarországon kihirdette az 1964. évi 11. törvényerejű rendelet), <<http://www.unesco.hu/magyar-unesco-bizottsag/magyarorszag/1964-unesco-egyezmeny>> (letöltve: 2012. 01. 15.).
- ²⁶ Uo., 2. cikk b).
- ²⁷ A nemzeti kisebbségek oktatási jogairól szóló Hágai Ajánlások és Értelmező Megjegyzések, EBESZ, 1996. október, <<http://www.osce.org/hu/hcnm/32186>> (letöltve: 2012. 01. 15.).
- ²⁸ Uo., 16. p.
- ²⁹ Uo., 18. p.
- ³⁰ Az Európa Tanács Miniszteri Bizottságának R (2000) 4 számú ajánlása a roma/cigány gyermekek oktatásáról Európában (elfogadta a Miniszteri Bizottság 2000. február 3-án, a 696. nagykövetségi szintű ülésén), <http://www.coe.int/T/DG3/RomaTravellers/archive/documentation/otherlanguages/20042302RecEducationHungarian_en.asp> (letöltve: 2012. 01. 15.).
- ³¹ Uo., Melléklet az R (2000) 4. számú ajánlához: Iránymutató alapelvek az európai roma/cigány gyermekek oktatásának politikájához, II. Tanterv és tananyag, 9. pont.
- ³² Uo., 10. pont.
- ³³ A Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája (ETS No. 148., Strasbourg, 1992. X. 2.) <http://www.coe.int/t/dg4/education/minlang/textcharter/Charter/Charter_hu.pdf> (letöltve: 2012. 01. 15.).
- ³⁴ 1999. évi XL. törvény a Strasbourgban, 1992. november 5-én létrehozott Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartájának kihirdetéséről.
- ³⁵ 1146/2002. (IX. 4.) Kormányhatározat a Magyar Köztársaság Kormányának a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartájában vállalt kötelezettségeinek végrehajtására vonatkozó második időszaki jelentéséről. II. 6. A Miniszteri Bizottság ajánlásai-val kapcsolatos intézkedések; 1. számú ajánlás: A romani és a beás nyelvek fejlesztése.
- ³⁶ 2008. évi XLIII. törvény a Magyar Köztársaságnak a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája 2. cikk 2. bekezdése szerinti kötelezettségvállalásai cigány (romani és beás) nyelvekre történő kiterjesztéséről.

- ³⁷ A Miniszteri Bizottság RecChL(2010) 3 számú ajánlása a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartájának magyarországi alkalmazásáról 2010. március 3-án elfogadta a Miniszteri Bizottság 1079. nagyköveti szintű ülésén), 6. pont, <http://www.coe.int/t/dg4/education/minlang/report/Recommendations/HungaryCMRec4_hu.pdf> (letöltve: 2012. 01. 15.).
- ³⁸ Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogok Országgyűlési Biztosa: *Jelentés a nemzeti és etnikai kisebbségi általános iskolai nevelés-oktatás helyzetéről (NEK-411/2011)*, OBH, Budapest, 2011. október 5., 78. p., <<http://www.kisebbségiombudsman.hu/data/files/217986220.pdf>> (letöltve: 2012. 01. 15.).
- ³⁹ Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogok Országgyűlési Biztosa: *Jelentés a nemzeti és etnikai kisebbségi óvodai nevelés helyzetéről (NEK-368/2010)*, OBH, Budapest, 2011. március, 28. p. <<http://www.kisebbségiombudsman.hu/data/files/205104474.pdf>> (letöltve: 2012. 01. 15.).
- ⁴⁰ NEK-411/2011..., 79. p.
- ⁴¹ Uo., 40. p.
- ⁴² <<http://www.kir.hu/>> (letöltve: 2012. 01. 15.).
- ⁴³ LAKATOS Szilvia: A romani nyelv helyzete a magyarországi oktatási rendszerben, In: PAPP Anna Mária (szerk.): *Kevésbé használt nyelvek helyzete a Visegrádi Négyek országában*, OIK, Budapest, 2010.
- ⁴⁴ 2003. évi CXXV. törvény az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról.
- ⁴⁵ Uo., I. fejezet, 10. § (2).
- ⁴⁶ Uo., I. fejezet, 8. § e.
- ⁴⁷ Az Egyenlő Bánásmód Tanácsadó Testület 2/2007. (III. 23.) TT sz. állásfoglalása az egyenlő bánásmód követelményéről a közoktatásban, <http://www.egyenlobanasmod.hu/tt/TTaf_200704> (letöltve: 2012. 01. 15.).
- ⁴⁸ 2003. évi CXXV. törvény az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról, I. fejezet, 8. § b.
- ⁴⁹ Uo., I. fejezet, 8. § c.
- ⁵⁰ Uo., I. fejezet, 8. § f.
- ⁵¹ Uo., I. fejezet, 8. § p.
- ⁵² Uo., I. fejezet, 8. § q.
- ⁵³ FARKAS, Lilla: *Segregation of Roma children in Education. Addressing Structural Discrimination through the Race Equality Directives*, Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg, 2007, 10. p., <<http://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=2019&langId=en>> (letöltve: 2012. 01. 15.).
- ⁵⁴ L. CAHN, Claude et al.: *Roma in the Educational Systems of Central and Eastern Europe*, European Roma Rights Centre, Budapest, 1998; European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia: *Roma and Travellers in Public Education An overview of the situation in the EU Member States*, EUMC, Vienna, May 2006, <http://fra.europa.eu/fraWebsite/attachments/roma_report.pdf> (letöltve: 2012. 01. 15.).
- ⁵⁵ L. 1992. évi LXIII. törvény a személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról.

- ⁵⁶ ERŐSS Gábor – GÁRDOS Judit: Előítéletes társadalom vagy diszkriminatív iskola? A cigányellenesség és a hátrányos megkülönböztetés közötti különbségről, In: ERŐSS Gábor – KENDE Anna (szerk.): *Túl a szegregáción. Kategóriák burjánzása a magyar közoktatásban*, L'Harmattan, Budapest, 2008, 49–82. p.
- ⁵⁷ 130/1995 (X.26) Korm. rendelet a Nemzeti Alaptanterv kiadásáról.
- ⁵⁸ 243/2003 (XII.17.) Korm. rendelet a Nemzeti Alaptanterv kiadásáról, bevezetéséről és alkalmazásáról, 12. §.
- ⁵⁹ *Nemzeti és etnikai kisebbségi oktatás középtávú fejlesztési programja*, Oktatási Minisztérium, Budapest, 2004, 3. p.
- ⁶⁰ 32/1997. (XI. 5.) MKM rendelet...
- ⁶¹ *Beszámoló a nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosának tevékenységéről*, 2008, OBH, Budapest, 2009, 102. p., http://3ddigitalispublikacio.hu/media/ombudsman/2008/beszamolo_2008.pdf > (letöltve: 2012. 01. 15.).
- ⁶² NEK-411/2011..., 30. p.
- ⁶³ L.: *Az Oktatási Jogok Biztosának beszámolója 2000. évi tevékenységéről*, Oktatási Jogok Biztosának Hivatala, Budapest, 2001, 12. p., <http://www.oktbiztos.hu/ugyek/jelentes2010/ojb_2010_beszamolo.pdf> (letöltve: 2012. 01. 15.).
- ⁶⁴ NEK-411/2011..., 20–22. p.
- ⁶⁵ *Uo.*, 78. p.
- ⁶⁶ NEK-368/2010..., 42. p.
- ⁶⁷ *Uo.*, 43. p.
- ⁶⁸ *Uo.*, 44. p.
- ⁶⁹ LAKATOS Szilvia: *A romani nyelv helyzete a magyarországi közoktatásban* (PhD-disszertáció), Pécsi Tudományegyetem „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola, Pécs, 2010, <http://nevtud.btk.pte.hu/files/tiny_mce/Romologia/Kutatas%20-%20Fejleszt/phd-doli-v%C3%A9gleges.rtf> (letöltve: 2012. 01. 15.).
- ⁷⁰ MOLNÁR, Emília – DUPCSIK, Csaba: *Country Report on Education: Hungary* (EDU-MIGROM Background Papers), Central European University, Center for Policy Studies, Budapest, 2008, <http://www.edumigrom.eu/sites/default/files/field_attachment/page/node-1817/edumigrombackgroundpaperhungaryeducation.pdf> (letöltve: 2012. 01. 15.).
- ⁷¹ NEK-411/2011..., 80. p.
- ⁷² *Uo.*, 66. p.
- ⁷³ *Szakmai beszámoló a kisebbségi nyelv és népismeret oktatásának vizsgálatáról a nemzetiségi nyelvoktató iskolákban*, Oktatási Hivatal, Budapest, 2011. július 25., 50. p., <<http://www.oh.gov.hu/kozoktatasi-ellenorzesek/oh-beszamolo>> (letöltve: 2012. 01. 15.).
- ⁷⁴ *Uo.*, 55. p.
- ⁷⁵ NEK-368/2010..., 47. p.
- ⁷⁶ *Uo.*, 51. p.
- ⁷⁷ *Nemzeti és etnikai kisebbségi oktatás középtávú fejlesztési programja...*, 4. p.
- ⁷⁸ L. <<http://www.cfcf.hu>> (letöltve: 2012. 01. 15.).

- ⁷⁹ KLECSKA E. Zsolt: Fellebbezésnek helye nincs! A Legfelsőbb Bíróság jogellenesnek mondta ki a szegregált oktatást, *Amaro Drom*, 2012. 12. 08., <http://www.amarodrom.hu/archivum/2008/12/08-11-Oktatas.html> (letöltve: 2012. 01. 15.).
- ⁸⁰ L. erről bővebben: PAP András László: A polgári törvénykönyv esete a gyűlöletbeszéd-
del, *Beszélő*, 12. évf., 2007. szeptember (9. sz.), <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-polgari-torvenykonyv-esete-a-gyulolelet-beszeddal> (letöltve: 2012. 01. 15.); KÖRTVÉLYESI Zsolt: Etnikai adatok és stratégiai, szegregációs perek a hazai és strasbourggi példák tükrében, *Föld-Rész*, 2. évf., 2009/3-4., 7-17. p., <http://www.foldresz.hu/sites/default/files/Foldresz2009_3-4_Kortvelyesi.pdf> (letöltve: 2012. 01. 15.).
- ⁸¹ 2011 októberében, a Legfelsőbb Bíróság ítéletére hivatkozva, a hajdúhadházi cigány kisebbségi önkormányzat 74 millió forintnyi kártérítésre vonatkozó követelést jelentett be a városi önkormányzattal szemben, a szegregált oktatás által okozott károkra való tekintettel (740 érintettel, fejenként 100 ezer forint összegű kártérítéssel számolva). L. MTI: *74 milliós kártérítést kér Hajdúhadháztól a kisebbségi önkormányzat elnöke*, 2011.10.22, <http://eduline.hu/kozoktatas/2011/10/22/74_millios_karteritest_ker_Hajduhadhaztol_a_K2FI08> (letöltve: 2012. 01. 15.).
- ⁸² FISS, Owen: School Desegregation: The Uncertain Path of the Law, In: COHEN, Marshall – NAGEL, Thomas – SCANLON, Thomas (ed.): *Equality and Preferential Treatment*, Princeton University Press, Princeton, 1977, 155–191. p.